

□ **KELÂM.** Cehennemin İsimleri. Kur'an-ı Kerim'in yetmiş yedi âyetinde yer alan cehennem, herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan çok kâfirlerin, münafıkların, zalimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekları yer olarak tasvir edilir. Nitekim söz konusu âyetlerin birçoğunda cehennem "mesvâ, me'vâ" (mekân) kelimeleri veya "azâbü cehennem, nârü cehennem" terkipleriyle kullanılmıştır. Kur'an'da, kötülerin âhiret hayatında cezalandırılacakları yeri ifade eden başka kavramlar da mevcuttur. Halîmî'nin kanaatine göre (*el-Minhâc*, I, 472) bu kelime veya terkipler bütünüyle cehennemin adı olmayıp amellerine göre cehennemliklere azap edilecek tabakaları veya azap çeşitlerini gösterir. Meselâ "cehennem ateşi" anlamında geçen nâr kelimesi, cehennem azabının çeşitli şekillerinden sadece yakıcı olanını ifade eder. **Lezâ, saîr, hutame** gibi diğer kelimeler de nârın yakıcılığını tasvir etmektedir. Cehennem kelimesinin geçtiği yetmiş yedi âyetin elli biri Mekki, yirmi altısı Medeni sûreler içinde yer alır. Bundan dolayı bazı yabancı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi, Hz. Peygamber'in âhiret azabını ifade etmek üzere önceleri açık bir kanaatte sahip değilken daha sonra Habeşli hristiyan danışmanlarından faydalanarak kararlı bir şekilde cehennem kelimesini kullanmış olması (T. O'shaughnessy, s. 465) söz konusu değildir. Cehennem birçok hadiste de Kur'an-ı Kerim'deki kullanımına paralel olarak yer almıştır (bk. Wensinck, *Mu'cem*: Fehâris, "cehennem" md.; *Miftâhu künûzi's-sünne*, "cehennem" md.).

İslâm literatüründe genel anlamda cehennemi, azap türlerini veya onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kelimeler kullanılmıştır. Muhtemelen cehennemin yedi kapısı olduğunu beyan eden âyet (el-Hicr 15/44) sebebiyle bunlardan yedisi özellikle önem kazanmıştır.

1. Cehennem. Cehennem tabakalarına ait yedili tasnif sisteminde azabı en hafif olan en üst tabakadır. Sünnî âlimlere göre burası günahkâr müminlerin azap yeri olacak, bunların azabı sona erdikten sonra ise boş kalacaktır. Bu durumda cehennem genel olarak âhiretteki azap yerinin bütünüdür, özel olarak da en üst tabakasının adı olmaktadır.

2. Cahîm. "Kat kat yanan, alevi ve ısı derecesi yüksek ateş" anlamında olup yirmi altı âyet ve bazı hadislerde geçer. Kur'an'da daha çok cehennem yerine,

ne, birkaç âyet ve "tutuşturulan yakıcı ateş" anlamında kullanılmıştır (bk. CAHİM).

3. Hâviye. "Yukarıdan aşağıya düşmek" anlamındaki hûviy kökünden isim olan hâviye "uçurum, derin çukur" mânasına gelir. Kur'an'da sadece bir yerde zikredilmiş ve aynı yerde "hararetî yüksek ateş" diye de tefsir edilmiştir (el-Kâria 101/9-11). Hâviye cehennemin adı olarak bir hadiste de geçmektedir (Nesâî, "Cenâ'iz", 9).

4. Hutame. "Kırmak, ufalayıp tahrip etmek" anlamındaki hatm kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup Kur'an'da yer aldığı bir tek sûrede, "Allah'ın yürekleri kadar tırmanan tutuşturulmuş ateşi" diye açıklanmıştır (el-Hümeze 104/4-7). Hutame cehennemin bütününe ait bir isim olabileceği gibi belli bir kısmını ifade etmek üzere de kullanılmış olabilir. Kelimenin sözlük anlamı ile Kur'an'daki açıklaması arasında tam bir uygunluk vardır. Zira tutuşturulmuş şiddetli ateş karşılaştığı her şeyi yakıp tahrip eder ve onun en iç kısmına kadar işler. Âhiretteki cezayı ve dolayısıyla cehennem ateşini maddî değil de mânevî olarak kabul edenler hutamenin âyetteki izahına dayanarak "kalpleri saran ateşli kaygı" şeklinde bir yorum getirirler. Ancak cehennem azabıyla ilgili âyetlerin bütününe bakıldığında böyle bir yorumu doğru bulmak mümkün görünmemektedir.

5. Lezâ. "Hâlis ateş" anlamına gelen kelime Kur'an'da bir yerde geçmekte ve "bedenin uç organlarını söküp koparan" diye nitelendirilmektedir (el-Meâric 70/15-16).

6. Saîr. "Tutuşturmak, alevlendirmek" anlamındaki sa'r kökünden sıfat olup Kur'an-ı Kerim'de biri fiil şeklinde olmak üzere on yedi âyet ve yer alır. Saîr Kur'an'da çoğunlukla cehennemin bir adı olarak, bazan da "tutuşturulmuş, alevli ateş" mânasında kullanılmıştır. Aynı kullanılış hadislerde de mevcuttur (Wensinck, *Mu'cem*, "sa'ir" md.).

7. Sakar. "Şiddetli bir ısı ile yakıp kavurmak" anlamındaki sakr kökünden isimdir. Dört âyet cehennem kelimesi yerine kullanılmış, bunlardan Müddesir sûresinde (74/28-29), "yaktığı şeyi tüketircesine tahrip etmekle birlikte sönmeyip yakmaya devam eden ve insanın derisini kavuran" şeklinde nitelendirilmiştir. Kurtubî'ye göre sakar kemiği değil eti yakıp tahrip eder (*et-Tezkire*, s. 448). Bu yorum kelimenin sözlük anla-

mına ve Kur'an'daki kullanımına da uygun düşmektedir.

Kur'an'da cehennem için kullanılan başka kelime ve terkipler de mevcuttur. Beş âyet "azâbü'l-harîk" terkihi içinde yer alan harîk "yakıcı, yangın" veya "ateş" mânasını ifade etmektedir. Bir âyet, "Erkek ve kadın müminleri -sırf iman etmeleri sebebiyle- işkenceye tâbi tutup da tövbe etmeyenler için cehennem azabı ve yangın azabı (azâbü'l-harîk) vardır" (el-Burûc 85/10) denilmekte ve cehennemdeki cezalandırmanın ateşle olacağı belirtilmektedir. On iki âyet geçen hamîm "kaynar su" anlamında olup cehennemdeki azap türlerinden biri olmak üzere cehennemliklere iştirileceği ve başlarından aşağı döküleceği beyan edilir. Aynı kökten türeyen ve bir âyet geçen yahmûm, hamîm mânasına gelebileceği gibi "ısı derecesi yüksek kapkara duman" anlamında da olabilir. Nitekim âyet cehennemlikler için, "Serin ve hoş olmayan kapkara bir duman içinde kalacaklardır" denilmektedir (el-Vâkıa 56/43-44). Fahreddin er-Râzî'ye göre yahmûmu cehennemin isimlerinden biri olarak da kabul etmek mümkündür (*Mefâtihu'l-ğayb*, XXIX, 168). "Temas ettiği şeyi zehir gibi etkileyip dokularına işleyen sıcak rüzgâr" (sam yeli) mânasındaki semûm da cehennem azabının türlerinden olmak üzere iki âyet ve yer almıştır. Bunlardan "azâbe's-semûm" (et-Tûr 52/27) terkindeki semûm cehennemin isimlerinden biri olabilir. "Hapishane, derin çukur" anlamındaki sicîn kelimesinin (bk. el-Mutaffifin 83/7-8) cehennemin veya oradaki vadilerden birinin adı olduğunu kabul edenler vardır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "scn" md.). "Azıp sapmak, yanlış inançları benimsemek" anlamına gelen gay kelimesinin cehennem kuyularından, nehirlerinden veya vadilerinden birinin adı olduğu bazı müfessirlerce ileri sürülmüştür (Taberî, XVI, 75-76). Çeşitli sûrelerde yirmi yedi defa geçen veyl, bir kötülük ve musibetin vukuu halinde, "Yazıklar olsun, vay haline!" anlamında kullanılan bir ünlem olmakla birlikte bir kısım müfessirler bunun cehennemdeki bir kuyunun, vadinin veya dağın adı olduğunu söylemişlerdir (*a.g.e.*, I, 299-300). Cehennem için kullanılan terkiplerden biri "dârü'l-bevâr" (helâk yurdu [İbrâhîm 14/28]), bir diğeri de "sûü'd-dâr" (kötü yurt [er-Ra'd 13/25]). Tîn sûresinde (95/5) yer alan "esfele sâfilîn" (aşağıların aşağısı) tabiri, Katâde ve Mücâhid gibi müfes-

sirlerce cehennem mânasına alınmış, Taberî ise terkibe "erzel-i ömür" anlamı veren İbn Abbas'ın görüşünü tercih etmiştir (*Câmi' u'l-beyân*, XXX, 156-157).

Kur'an-ı Kerim'de cehennemle ilgili olarak yer alan isimlerin hemen hepsi, uhrevî cezaların en yaygını olacağı anlaşılan ateşle buna ait çeşitli etkileri ifade etmektedir. Bu isimleri, muhtelif âyetlerde 126 defa geçen ve 101 yerde "cehennem ateşi" mânasına geldiği anlaşılan nâr kelimesi içinde mütalaa etmek mümkündür. Râgıb el-İsfahânî, nârın gözle algılanan alevli ateş anlamına geldiğini söyler (*el-Müfredât*, "nâr" md.). Nâr dışındaki isimlerin taşıdığı bazı farklı anlamlar da yine ateşin özellikleri ve etkileriyle ilgilidir. Hadis literatüründe cehennem kelimesi ve onun diğer isimleri fazla yer almadığı halde nâr için *Mu'cem*'de verilen kaynak listesi yirmi sayfaya yaklaşmaktadır.

Hadis kitaplarının bir kısmında (bk. İbn Kesîr, II, 248-253; krş. Kurtubî, s. 468-472) sahih olup olmadıkları tartışılabilen rivayetlerde, Hz. Peygamber tarafından kullanıldığı kaydedilen cehennemle ilgili bazı isimler de vardır. "Bûlûs hapishanesi, hüzn kuyusu, lemlen vadisi, heh-heb vadisi, kallût nehri" gibi. Müddessir sûresinde geçen (74/17) *saûd* kelimesi "güçlük ve meşakkat" anlamı taşımakla birlikte bazı rivayetlerde cehennemdeki bir dağın adı olduğu kaydedilmiştir (Taberî, XIX, 97-98; İbn Kesîr, II, 252-253). "Sarp yokuş, aşılması zor geçit" mânasındaki *akabe* kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de "köle âzat etmek, açlık gününde yakını olan bir yetimi veya yerde sürünen bir yoksulu doyurmak" (*el-Beled* 90/11-17) gibi ahlâkî meziyetler için kullanılan mecazi bir ifade olduğu halde bazı âlimlere "cehennem, oradaki bir dağ, aşılması zor geçit" veya "cehennem üzerindeki sırat" mânasına alınmak istenmiştir (Kurtubî, s. 474-476).

Tasviri. Dinler tarihi alanındaki araştırmalar, hemen bütün dinlerde ölümünden sonra ikinci bir hayat yaşanacağı, orada insanlara dünya hayatında yaptıklarının karşılığı olarak mükâfat veya ceza verileceği düşüncesinin mevcut olduğunu göstermiştir. İnsandaki adalet duygusu ve müeyyide anlayışı da âhiret hayatındaki ceza ve mükâfatın varlığını gerektirir. Makdisî'ye göre (*el-Bed' ve't-târîh*, I, 184-185) bir konuda insanların çoğunun fikir birliğine varması, aklın da bunu tasvip etmesi o konunun hak olduğunun en büyük delilidir. Genellikle

bütün dinlerde, özellikle de bunların semavî olanlarında ölüm sonrasındaki cezalandırmanın cehennemle (ateşle), mükâfatlandırmanın da cennetle olacağı kabul edilmiştir. İslâm literatüründe gerek Kur'an ve Sünnet'te yer alan, gerekse bunlara dayanan veya başka etkilerle oluşan cennet ve cehennem tasvirleri oldukça zengindir. Bazı İslâm âlimlerinin, geniş halk kitlelerini etkilemek amacıyla cehennem tasvirlerinde zaman zaman kendilerine has pedagojik anlayış ve metotlar çerçevesinde mübalağalı üslûp ve ifadeler kullandıkları, doğruluğu belgelenemeyen haberler naklettikleri de görülür.

Cehennemin tasviri, yani yapısı ve işleyişiyle ilgili olarak iki mesele ile karşılaşmaktadır: Kur'an dışında kalan nakillerin sıhhati, doğruluğu sabit olan nasların anlaşılması. İslâm kelâmcuları, âhiret hayatıyla ilgili nasların *müteşâbih** grubuna girdiğini ve asıl anlamları dışında mecazi mânalar da taşıyabileceklerini kabul etmişlerdir. Çünkü âhiret âlemi duyularla algılayamadığı gibi duyuların verilerine dayanan akıl yoluyla da tek başına idrak edilemez. Bu sebeple diğer âhiret hallerinde olduğu gibi cehennem konusunda da nassa bağlı kalmanın en doğru yol olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte inanç sahibi herkesi ilgilendirdiği için ebedî hayatla orada görülecek ceza ve mükâfat hakkında eski dönemlerden beri çok çeşitli senaryolar geliştirilmiş ve bir nevi âhiret edebiyatı oluşturulmuştur. Konunun deney âlemi dışında oluşu da farklı duyularla farklı yorumların yapılmasına vesile teşkil etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de cennet nimetlerinin hiçbir nefsin anlayamayacağı bir mahiyet taşıdığı ifade edilmiş (*es-Secde* 32/17), bir kudsî hadiste de iyi kullar için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir zihnin tasavvur edemediği nimetler hazırlandığı haber verilmiştir (Buhârî, "Tevhîd", 35; Müslim, "Cennet", 3-5). Makdisî gibi bazı âlimler, naslarda tasvir edilen cennet nimetleri ve cehennem sıkıntıları ile dünyadaki benzerleri arasında mevcut münasebetin mânada ve mahiyette değil sadece isimlerde ve kelimelerde olduğunu ileri sürmüşlerdir (*el-Bed' ve't-târîh*, I, 194-195). Yine Makdisî, "Cennetten istediğiniz gibi bahsedin, nasıl olsa o sizin yapabileceğiniz tasvirlerden çok daha üstündür" meâlinde mürsel bir hadisin rivayet edildiğini kaydederek cennet ve cehennem hakkında naslarda bu-

lunmayan tasvirleri yapanların bu hadise dayandıklarını söyler (*a.g.e.*, I, 190-191, 194). Cennet ve cehennemle ilgili olarak İbn Kesîr'in topladığı zengin doküman içinde özellikle Taberânî, İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Ya'lâ, Ebû Nuaym, İbnü'l-Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'den, muhteva açısından yadırganacak açıklamaların nakledildiği dikkati çeker (bk. *en-Nihâye*, II, tür. yer.).

Naslarda hâkim olan temaya göre insanla Allah arasındaki aslî münasebet sevgi ve rahmete dayanır. Esmâ-i hüsnâ içinde kâinata ve özellikle insana yönelik olanlardan sadece iki veya üçü kahır ve gazap ifade etmekte, diğerleri karışıklı rızâ ve muhabbet anlamını içermektedir. İslâm'da aslolan kulun itaat etmesi, Allah'ın dünya ve âhirette mükâfatlandırmasıdır. Ceza aslî unsur olmayıp kötülüklerin önlenmesi için bir tedbirdir. Mükâfat ve ceza ile ilgili çeşitli naslardan elde edilen sonuç şudur ki en büyük mükâfat saadet içinde ebediyet, en büyük ceza da ıstırap ve yok oluşturma. Makdisî'nin de belirttiği gibi bekâdan öte bir nimet, zıtları yeyip mahveden ateşten öte bir azap yoktur (*el-Bed' ve't-târîh*, I, 185).

Cehennemin tasvirinden önce halen mevcut olup olmadığı meselesine temas etmek gerekir. İslâm bilginlerinin çoğu cennet ile cehennemin halen mevcut olduğunu kabul ederken Cehmiyye, Mu'tezile ve Hâriciler'den bir grup bunların kıyametin vukuundan sonra yaratılacağını ileri sürer. Konu inanç açısından önem taşımamakla birlikte mezhepler tarihiyle kelâm kitaplarında ve ilgili diğer eserlerde tartışılmıştır. Ancak halen mevcut olduklarını benimseyenler de dahil olmak üzere bütün âlimler bu ceza ve mükâfat yerlerinin kıyametten önce iskân edilmeyeceği noktasında fikir birliği içindedirler. Özellikle bazı hadislerde yer alan ve cennet ile cehennemin halen meskûn olduğunu andıran ifadeler te'vil edilmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin "ileride" cehenneme atılacakları (*en-Nisâ* 4/56) ifade edilmekte, ayrıca inkârcı Firavun taraftarlarının "kıyamet koptuğu zaman" azaba duçar olacağı (*el-Mü'min* 40/46) haber verilmektedir. Mu'tezile'nin yanında yer alan gruplara göre amacına hizmet etmeyen cennet ile cehennemin önceden yaratılmış olması Allah'a nisbet edilemeyecek abes bir şeydir, bunların mevcudiyetini ileri sürerler nerede bulunduklarını ispat ede-

memektedirler. Kıyametin kopmasından önce her şeyin helâk olacağını ifade eden âyet (el-Kasas 28/88) gereğince cennet ile cehennem eğer mevcutsa önce yok edilecek, sonra tekrar yaratılacaktır; böyle bir işlemin hikmetten uzak olduğu açıktır. Bunların mevcut olduğunu kabul eden grup ise delil olarak cennetten çıkarılan Âdem ile Havvâ'nın Kur'an'da yer alan kıssalarını, yine Kur'an-ı Kerim'de cennet ile cehennemden söz edildiği yerlerde kullanılan mâzi sigalarını ve her iki yerin Hz. Peygamber'e gösterildiğini ifade eden bazı hadisleri zikrederler. Buna karşılık Âdem'in bir süre iskân edilip sonra çıkarıldığı cennetin ebediyet cenneti değil yüksek bir mevkide bulunan bir bahçeden ibaret bulunduğunu söyleyen âlimler de vardır (bk. İbn Hazm, *el-Faṣl*, IV, 82-83). Nitekim Ahd-i Atık'ın ifadeleri de bu doğrultudadır (bk. ÂDEM). Muhyiddin İbnü'l-Arabî, cennet ile cehennemin halen inşa halinde olduğunu ve bunun kıyamete kadar devam edeceğini ileri sürmüştür; zira bunların her ikisi de mükelleflerin iyi ve kötü amelileriyle inşa edilmektedir (bk. Şa'rânî, II, 155).

Cennet ile cehennemin halen mevcut olduğunu savunanlar, bunların bulunduğu yerler hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Cennetin yukarıda arzın altında, cehennemin aşağıda arzın altında bulunduğu görüşü epeyce taraftar toplarken nerede olduklarının bilinmediğini, hatta âhiret âleminin şimdiden mevcut olup cennet ile cehennemin orada yer aldığını söyleyenler de vardır. Ancak ortaya konan bu fikirler güvenilir dayanaklardan yoksun görüldüğü gibi yer küresi ve gezegenlerle ilgili bilgilere de ters düşmektedir. Erzurumlu İbrâhim Hakkı, cehennemi değişik ve şaşırtıcı bir sistem içinde arzın derinliklerinde gösterirken eskilerden intikal etmiş bazı telakkileri aktarmış bulunmaktadır (*Mârifetnâme*, s. 16-17).

Kur'an-ı Kerim'de cehennemin tasviriyle ilgili âyetler (bu âyetler için bk. İbn Kesîr, II, 202-211) onun yapısından çok işleyişini, yani azap türlerini konu edinmiştir. Ancak münafıkların cehennemin en aşağı tabakasında olacağını (en-Nisâ 4/145) ve cehennemin yedi kapısının bulunduğunu (el-Hicr 15/44) ifade eden âyetlerle cehennemdeki "dar mekân"-dan bahseden âyet (el-Furkân 25/13) ve "derin kuyu" demek olan hâviyeden (yk. bk.) söz eden âyetlerde cehennemin yapısı hakkında bazı bilgiler verildiği gö-

rülmektedir. İslâm âlimleri cehennemin yedi kapılı oluşu üzerinde durmuşlardır. Ebüssuûd'a göre kapıların daha az veya daha çok değil de yedi oluşu, oraya girmeye sebep olan vasıtalarının (beş duyu organı, şehvet ve gazap temayülleri) aynı sayıda olmasıyla ilgilidir (*İrşâdül-'aqlî's-selîm*, V, 79). Elmalılı Muhammed Hamdi ise şöyle bir yorum yapmaktadır: İnsanın mükellefiyet organları beş duyu ile birlikte kalp ve tenâsül uzvudur. Mânevî anlamdaki kalp kapısı açık olursa kişi doğru yoldan yürüyerek cennete girer, aksi takdirde yedi organ mükellefi yedi çeşit azaba sürükler. Nitekim cennet ehlinde söz eden âyetlerde onların kalplerinde kin ve kötülüğün bulunmadığı ifade edilir (*Hak Dini*, IV, 3065-3067). Bazı âlimler, Kur'an'da yer alan "yedi kapı" (seb'atü ebvâb) ifadesinden (el-Hicr 15/44) gerçek anlamdaki kapı mefhumunu anlamışlar ve cehenneme gireceklerin sayısının çok olması sebebiyle kapıların da çoğaltıldığını kabul etmişlerdir. Nitekim Zümer sûresinde (39/71) inkârcıların cehenneme grup grup sevkedileceği ve yanına vardıklarında kapılarının açılacağı beyan edilir. Yedi kapının, cehenneme gireceklerin dinî hayat durumuna göre azap açısından farklı nitelikler taşıması ve girenleri farklı mekânlara götürmesi de mümkündür; Hicr sûresindeki ilgili âyetin devamı da bunu göstermektedir. Diğer bazı âlimler ise yedi kapının cehennemin yedi tabakasına işaret ettiğini kabul etmişlerdir. Üst üste katlar şeklinde düşünülen tabakaların en üstte bulunan birincisinin cehennem, en altta bulunan yedincisinin hâviye olduğu bu âlimlerce benimsenmiştir. Cehennem, azabı en hafif, hâviye ise en şiddetli olanıdır. İkisi arasında kalan tabakalar, cehennemin isimleri sayılırken söz konusu edilen tabakalar olup yukarıdan aşağıya doğru şunlardır: Lezâ, hutame, saîr, sakar, cahîm. Bunların sıralanmasında farklılıklar göze çarptığı gibi buralarda cezalandırılacak kişilerin kim olduğu konusunda da farklı telakkiler mevcuttur. Hemen bütün Sünnî âlimler, azabı en hafif olan birinci tabakada günahkâr müminlerin bir süre kaldıktan sonra buradan çıkarılacağını, yedinci tabakada ise münafıkların azap göreceğini kabul ederler. İkinci tabakadan itibaren de yahudiler, hristiyanlar, Sâbiîler, ateşe tapanlar ve müşrikler cezalandırılacaktır. Ancak yedi kapı ifadesini yedi tabaka şeklinde anlamak, Kur'an'da geçen bazı isimler-

le bunları adlandırmak ve sakinlerini belirlemek ilmî bir esasa dayanmamaktadır. Nitekim Kurtubî, âhiret halleriyle ilgili meşhur eserinde yedi kapı-yedi tabaka etrafındaki görüşlerden söz ederken bu konuda sahih hiçbir naklin mevcut olmadığını belirtmekte ve Kur'an'da yer alan cehennem isimlerinin onun belli bir yerinin değil tamamının adı olduğunu söylemektedir (*et-Tezkire*, s. 444-445). Muhaddis İbn Kesîr de Hz. Peygamber'e nisbet edilen ve yedi tabakadan bahseden hadisin sahih olmadığını kaydeder (*en-Nihâye*, II, 237). Esasen Kur'an-ı Kerim'de yer alan bu yedi isimle cehennemin yaygın adı olan nâr kelimesinin Kur'an'daki kullanılışları incelenecek olursa bu kelimelerin hepsinin cehennemin tamamını kapsayacak şekilde tekrar edildiği görülür. Şöyle ki, İbrânîce asıllı olduğu anlaşılan cehennem kelimesi dışında diğer altı kelimenin tamamına yakını ilgili âyetlerin sonlarında yer almıştır. Özel bir üslûbu olan Kur'an metninde âyet sonlarındaki ses uyumu dikkate alınarak hepsi de cehennemin adı olan altı ismin seçiminde seci sağlama amacının gözetildiği kabul edilebilir.

Kur'an-ı Kerim'de cehennemin tasviriyle ilgili olarak ayrıca etrafını saran bir duvardan da söz edilir (el-Kehf 18/29). *Sûrâdîk* kelimesiyle ifade edilen bu ihata duvarını, kelimenin sözlük anlamından faydalanarak "ateşten veya dumandan oluşmuş bir engel" olarak açıklamak mümkündür.

Cehennemin yapısına dair hadis literatüründe yer alan rivayetlerin sahih olanlarından anlaşılan tek şey, onun çok geniş ve derin bir mekân oluşundan ibarettir (söz konusu rivayetler için bk. İbn Kesîr, II, 225-234). Fecr sûresinin kıyameti tasvir eden âyetleri içinde, "O gün cehennem getirilecek ve o gün insan her şeyi anlayacak" (89/23) meâlindeki ilâhî beyana dayanarak cehennemin fiilen hareket ettirileceğini söylemek isabetli değildir. Fahreddin er-Râzî'nin belirttiği (*Mefâtîhu'l-ğayb*, XXI, 175) ve müfessir Elmalılı Muhammed Hamdî'nin de tercih ettiği gibi (*Hak Dini*, VII, 5811) bu âyette söz konusu edilen getiriliş, cehennemin kıyamet halkına gösterilmesinden ibarettir. Nitekim yine kıyameti tasvir eden Şuarâ sûresindeki âyette, "Cehennem azgınlara gösterilir" (26/91) denilmektedir. Gerçi Müslim'in *el-Câmi'uş-şâhîh*'i ile ("Cennet", 29) Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde ("Cehennem", 1) rivayet edilen bir hadiste kıyamet günü cehennemin,

70.000 yuların her birinde görevlendirilmiş 70.000 meleğin çekmesi suretiyle getirileceği ifade edilmektedir. Ancak üslûbundan da anlaşılacağı üzere nakledilen metin, pedagojik amaçlarla kıyametin dehşetini anlatmayı hedeflemiştir. Esasen bu metin, Müslim ile Tirmizî'nin bir rivayetinde Hz. Peygamber'e nisbet edildiği halde Taberî'nin *Câmî 'u'l-beyân*'ında (XXX, 120) ve Tirmizî'nin söz konusu rivayete düştüğü bir kayıttan İbn Mes'ûd'a nisbet edilmiş, muhaddis İbn Kesîr de bu konudaki tereddüdünü belirtmiştir (*en-Nihâye*, II, 87, 229). Aynı muhtevayı, İbn Kesîr'in "benzer haberlerin en yadigarı" dediği oldukça uzun ilâvelerle, rivayetlerin sahih olmasını olmayanından ayırma hususunda titiz davranmadıkları bilinen İbn Ebû'd-Dünyâ'nın Ebû Hüreyre'den, Ebû Nuaym'ın Kâ'b el-Ahbâr'dan rivayet etmeleri de mevcut tereddütleri arttırmaktadır (bk. İbn Kesîr, II, 264-267).

Eserleriyle geniş halk kitlelerine tesir etmeyi amaçlayan bazı müellifler, eski kültürlerden de faydalanarak kıyamet halleri, cennet ve cehennem hayatıyla ilgili etkileyici ve düşündürücü açıklamalar yapmışlardır. Ancak *zühde ve rekâik* türüne giren bu eserler, az çok hayalî unsurlar taşımaları sebebiyle İslâm âlimleri tarafından inanca veya pratiğe dair konularda (usul ve fîrû) mesnet kabul edilmemiştir. Bu sebeple Gazzâlî'nin zühde dair bazı eserleriyle Erzurumlu İbrâhîm Hakkî'nin aynı mahiyeteki *Mârifetnâme*'sinde mevcut görüşlerin Carra de Veaux tarafından İslâm'ın cehennem telakkisi gibi sunulması (*El İng.*, II, 998-999) isabetsiz olup akaid açısından herhangi bir önem taşımaz. Esasen Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammedîyye*'si örneğinde açıkça görüldüğü gibi söz konusu eserler, İslâm inanç esaslarının tesbiti maksadıyla değil terbiye amacıyla telif edilmiştir.

Naslar çerçevesindeki İslâmî telakkie göre Allah ile kul arasındaki bağın ulûhiyyet açısından rahmete, kulluk açısından tâzime dönüşen bir muhabbete dayanması esas alınmış olmakla birlikte eğitilmesi çok zor olan insanlar için azap, diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'da da bir müeyyide olarak kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem azabı çeşitli etkileriyle yakıcı olan ateşle tasvir edilmiştir. İbn Kesîr tarafından bir araya getirilen başlıca azap âyetlerinin (*en-Nihâye*, II, 202-211) incelenmesinden anlaşılacağı üzere ateş maddî bir ateş olup

yakıtı insanlar ve yanma özelliği bulunan taşlardan (yahut putlardan) ibarettir. Bu ateş alevlenen, sönmeye yüz tuttukça tekrar tutuşturulan, vücudu saran, tahripkâr yakıcılığı ile bedeni pişirip parçalayan ve iç organlara kadar nüfuz eden bir ateştir. Mürselât sûresinde (77/32-33) cehennem ateşinin develer ve saraylar kadar kıvılcım saçtığı belirtilir. Bir hadiste, dünya ateşinin kemiyet ve keyfiyet açısından cehennem ateşinin yetmişte biri olduğu ifade edilmiştir (Müslim, "Cennet", 30; Tirmizî, "Cehennem", 8). Bir âyetin dolaylı (el-İnsân 76/13), bir hadisin de açık ifadesine göre (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 10; Tirmizî, "Cehennem", 9) cehennemin yakıcı ateşi gibi dondurucu soğuğu da bir azap türüdür. Çeşitli âyetlerde cehenneme gireceklerin simalarından tanınacakları, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanarak yüzleri üstü ateşe atılacakları, cehennemin kaynamaktan doğan uğultusunu duyacakları, hiddetli ve dehşetli görüntüsünü müşahade edecekleri anlatılır. Yine Kur'an'ın beyanlarına göre cehennemlikler kaynar sular, ateşten lâleler ve zincirler, ateşten elbiselerle cezalandırılacaktır. Kur'an'daki en açık ve etkili azap tasviri ise şöyledir: Altın ve gümüşü biriktirip de Allah yolunda harcamayanlar için bu altın ve gümüşler cehennem ateşinde kızdırılacak, sahiplerinin alınları, böğürleri ve sırtları onlarla dağlanacaktır (et-Tevbe 9/34-35). Cehennem ehli açlık ve susuzluk hissedecek, fakat yemek olarak kendilerine, karınlarında erimiş madenler gibi kaynayacak zakkum ağacı, darî denilen zehirli nebat, içecek olarak da bağırıksakları parçalayan kaynar su, kanla karışmış irin verilecektir.

Cehennem azabının şiddet ve dehşetini ifade eden bu tasvirlerin gerçekte vuku bulmayacağı, caydırıcı bir müeyyide olarak insanların bunlarla sadece korkutulduğu şeklinde bir iddianın ileri sürüldüğünü kaydeden Takiyyüddin İbn Teymiyye, söz konusu iddianın dinin emir ve yasaklarını hiçe saymayı amaçladığını söyler. Böyle olsaydı ilâhî beyanların bütün inceliklerine vâkıf bulunan Hz. Peygamber'le bazı ashabin en azından kendi hayatları açısından umursamaz bir tavır içine girmeleri gerekirdi (*Mecmû'ü fetâvâ*, VII, 502-503). İbâhî-Bâtınî zihniyetli kişilerin öne sürebileceği bu iddiaya mesnet olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'den gösterilen delil de aslında bu görüşü destekler nitelikte değildir (bk. Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVI, 257).

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, "Cehennemliklerin ateşi yavaşladıkça onların alevini artırınız" (el-İsrâ 17/97) meâlindeki âyette yer alan "artırma" kavramına dayanarak ateşin can sıkıntısı, vicdan azabı gibi sadece mânevî değil duyulabilir olduğunu söylemiştir; bununla birlikte cehennemlikler mânevî azaptan da kurtulamayacaklardır (*el-Fütûhât*, V, 85-86).

Cehennem Ehli. Dünyada işlenen günahlara karşılık âhirette uygulanacak cezanın yeri anlamındaki cehenneme sadece "lâyık olanlar" (ashâbû'n-nâr, ehlû'n-nâr) girer. Rahmeti gazabını aşmış bulunan Allah, "dilediğini hak ettiğinden fazla mükâfatlandırdığı halde" (el-Bakara 2/105) kimseye hak ettiğinden fazla azap vermez. Cehenneme lâyık olanlar kimlerdir? Yaratıkların en şerefli kullanan insan, Allah'ı tanımak gibi üstün bir yetenekle donatıldığına göre (ez-Zâriyât 51/56), kâinatın yaratıcı ve yöneticisini tanıyıp O'nu tâzime dönüşen bir sevgi ile sevmedikçe, yani selim yaratılış istikametinden ayrılıp inkâra yöneldiği sürece cehennem ehlinen sayılmaya lâyık olur. İbnü'l-Arabî, mücrimler diye nitelendirdiği cehennemlikleri dört gruba ayırır: Hiçbir tanrı kabul etmeyenler, Firavunlar gibi tanrılığı kendilerine nisbet edenler, Allah'a ortak koşanlar ve münafıklar (*el-Fütûhât*, IV, 393-394). Bu tür gruplandırmaları farklı kompozisyonlarla çoğaltmak mümkündür. Uhrevî cezadan kurtulmanın yegâne çaresi olan imanı Allah ile kul arasında oluşan bir sevgi telakki eden Kur'ân-ı Kerîm, Allah'tan kula yönelik sevginin gerçekleşebilmesi için bütün semavî kitapları kucaklayan son ilâhî mesajın tebliğcisi, geçmiş nebîlerin tasdikçisi, son peygamber Muhammed aleyhisselâma uymayı şart koşmuştur (Âl-i İmrân 3/31). Önceki peygamberlerin ümmetleri de dönemlerinde nebîlerine samimiyetle uymuşlarsa ebedî cezadan kurtulmuşlardır. Allah Teâlâ kendilerinden ahid aldığı İsrâiloğulları'na şöyle demiştir: "Ben sizinle beraberim. Eğer namaz kılar, zekât verir, peygamberlerime inanır, onları desteklerseniz ve ihtiyacı olanlara faizsiz borç para vererseniz günahlarınızı örter, sizi zemininden ırmaklar akan cennetlerime koyarım. Bundan sonra inkâr yolunu tutmanız iyi bilsin ki doğru yoldan sapmış" (el-Mâide 5/12). Ne var ki bunu takip eden âyetlerde anlatıldığı üzere İsrâiloğulları da kendilerinden benzer ahid alınan hristiyanlar da ahidlerini bozmuşlar, Allah'tan "bir nur ve apaçık bir ki-

tap" getiren son peygambere uymamışlar ve böylece Allah'ın rızasından uzaklaşmışlardır (el-Mâide 5/13-16).

İman kişinin düşünme ve duyuş yeteneklerini geliştirerek eğitir ve onu erdemli insan haline getirir. Bu sebeple Allah her şeyden müstağni olduğu halde mûminden, davranışlarını aralarındaki sevgi paralelinde düzenlemesini ister. İnsanlar fert, aile ve toplum olarak erdemli davranışlara muhtaçtırlar. Bu açıdan iman ile davranışlar arasında sıkı bir münasebet kurulmuş ve Kur'an-ı Kerim'de hemen bütün kurtuluş vesileleri iman-amel mutabakatına bağlanmıştır. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, mûminlerde göze çarpacak davranış bozukluklarının yani günahların ebedî mutluluk açısından doğuracağı sakıncalar üzerinde durulmuştur. Havâric ve Mu'tezile âlimleri, samimi bir tövbe ile telâfi edilmeyen büyük günahların muhabbet ilkesini ortadan kaldıracağını kabul ederek faillerinin inkârcılar zümresine gireceğini ve ebedî olarak cehennemde kalacağını söylemişlerdir. İslâm tarihinde daima büyük çoğunluğu oluşturan Ehl-i sünnet âlimleri ise irade zaafı ve benzeri faktörlerle işlenecek günahların kalpteki imanı, dolayısıyla hâlik ile mahlûk arasındaki muhabbeti yok etmeyeceğine kani olmuşlar ve açık inkâr dışında kalan günahları işleyenlerin, bir süre cehennemde cezalandırılırsalar bile eninde sonunda oradan çıkıp cennete gireceklerini kabul etmişlerdir (bk. KEBİRE).

Meryem sûresinde cehennemden ve onun ehlinden bahsedildikten sonra, "İçinizden oraya gitmeyecek hiçbir kimse yoktur" (19/71) denilmektedir. Burada ki gidişin (vürûd) yorumu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Söz konusu âyetlerden edinilen ilk kanaat, mûminler de dahil olmak üzere herkesin cehenneme uğrayacağı ve onu göreceği şeklindedir. Fakat bu ziyaret doğrudan cennete girecekler bir zarar vermeyecektir. Buna karşılık cehennemlikler cehenneme girmeden önce cenneti görecekler midir? Yazıcıoğlu Mehmed, münafıkların önce kendilerine cennet gösterilip sonra cehenneme götürüleceklerini kaydediyorsa da (Muhammediyye, s. 323) ilmî literatürde böyle bir bilgi tesbit edilememiştir. Bununla birlikte cennet ile cehennem halkı arasında vuku bulacağı haber verilen karşılıklı konuşmalardan, cehennemliklerin cennetteki

nimetlerden haberdar olacakları anlaşılmaktadır (bk. el-A'râf 7/50).

Cehennem azabı ile cezalandırılacak kişiler, ilgili âyetlerin ışığı altında tasnife tâbi tutulacak olursa epeyce grup ortaya çıkar. Bir ana fikir vermek amacıyla Tanrı hakları (hukûkullah) ile kul haklarına (hukûku'l-ibâd) tecavüz edenler şeklinde bir gruptandırma yapmak mümkündür. Hukûkullahı tecavüz, hâlik ile mahlûk arasında tabii olarak mevcut bulunan sevgi alâkasını kesmek yani iman yolunu terkedip inkâra sapmak şeklinde özetlenebilir. Bu tecavüz türü küfür, şirk, nifak, Allah'ın âyetlerini ve peygamberlerini tekzip gibi kavramlarla birçok âyette dile getirilerek eleştirilmiş ve mücrimler diye nitelendirilen bu mütecavizler için "Allah'ın düşmanları" tabiri kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâki, *Mu'cem*, "adûv" md.). Yanılmak kulun âdeta bir özelliği ise bağışlamak da Allah'ın en çok vurgulanan bir sıfatıdır. Ancak kul hatalarında ısrar eder ve "suçu kendisini çepçevre kuşatırsa" muhakkak ki ebediyen cehennemde kalır (el-Bakara 2/81). Şu âyetler de cehennemlik insan tipini etkileyici bir şekilde tasvir etmektedir: "Alabilmediğine inat eden, hayra (veya Allah yolunda harcamaya) var gücüyle engel olan, Allah'a ortak koşan, şüpheli, nankör" (Kâf 50/24-26). Kul hakkına tecavüz eden tiplerle ilgili birçok âyet ve hadis mevcuttur. Âyetlerde bu kişiler hakkında zalim, katil, kibirli, inananlara işkence yapan, yetim malı yiyen gibi vasıflar sıralanmakta, duyu organları sağlam ve zihnî muhakemeleri yerinde olduğu halde gerçeği görüp idrak etmeyen bu kişiler için "dört ayaklı hayvanlar gibi, hatta onlardan da şaşkın" (el-A'râf 7/179) ifadesi kullanılmaktadır. Bir âyetin tasviri de şöyledir: "Alabilmediğine yemin eden, izzet-i nefsi bulunmayan, ötekini berikini ayıplayan, laf getirip götüren, cimri, aşırı zalim, günaha dadanmış, kaba, haşin, şerefsiz ve soysuz" (el-Kalem 68/10-13). Hadis kitaplarında yer alan çeşitli rivayetler de bu tür tasvirleri dile getirmektedir. Bir hadiste, kişileri cehenneme en çok sürükleyen iki şeyin ağız ile tenâsül organı olduğu ifade edilmiştir (*Müsned*, II, 291, 392, 442). Kadınların cehennem halkının çoğunluğunu teşkil ettiğini belirten rivayet (Buhârî, "Rikâk", 16; Müslim, "İmân", 132), eğer hadis kritiği açısından sahih ise, genelde kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğunu göstermiş olabilir. Çünkü naslar arasında bir çelişkinin meydana gel-

memesi için söz konusu rivayeti, Hz. Peygamber'in, babanın evlâdına karşı olan şefkat ve merhametinin ötesinde bir rikkatle ümmetine yakın olduğunu, zevcelerinin de mûminlerin anneleri sayıldığını ifade eden âyetler (et-Tevbe 9/128; el-Ahzâb 33/6) ve bu konumu ile dünyada en çok ilgi ve saygı duyduğu üç şeyden birinin kadın olduğunu belirten hadis (Nesâî, "İşretü'n-nisâ", 1; *Müsned*, III, 128, 199, 285) paralelinde değerlendirme mecburiyeti vardır. Çeşitli hadislerde, mûmin oldukları anlaşılan, fakat günahları sebebiyle cehenneme giren kimselerin secde halindeyken yere temas eden organlarına, iman mahalli olan kalplerine, Allah korkusundan yaşanan ve Allah yolunda uykusuz kalan gözlerine cehennem ateşinin nüfuz etmeyeceği belirtilmiştir (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "nâr" md.).

Ebediyeti. Cehennemin veya azabının sonsuzluğu konusu İslâm'dan önceki inanç sistemlerinde tartışılmıştır. Dinler tarihi alanında önemli incelemeleriyle tanınan Makdisî, uhrevî cezanın mevcudiyetini benimsemeyen hiçbir din mensubunun bulunmadığını ve genellikle cezanın hak edildiği kadar devam edip bir gün sona ereceğinin kabul edildiğini söyler (*el-Bed' ve't-târîh*, I, 199). Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğine göre (bk. el-Bakara 2/80) yahudiler, kendilerinden cezaya lâyık olanların bir süre azap gördükten sonra cehennemden çıkarılacağını söylüyorlardı. Ahd-i Cedîd'de cehennemin ebediliği açık ve net değildir. "Bedeni öldürüp de canı öldürmeye kudreti olmayanlardan korkmayın; ancak daha ziyade cehennemde hem bedeni hem de canı helâk etmeye kudreti olandan korkun" şeklinde Matta İncili'nde yer alan ifade (10/28), cehennemliklerin ölmesi suretiyle azabın sona ereceğine işaret eder.

İslâm literatüründe konu ile ilgili olarak ileri sürülen görüşleri dört noktada toplamak mümkündür. 1. Cehenneme giren kişi hiçbir şekilde oradan çıkmayıp sonsuz olarak azap görür. 2. Cehennemlikler ebediyen orada kalırlar, fakat bir müddet azap gördükten sonra bir nevi bağışklık kazanarak elem duymayacak hale gelirler. 3. Mûminler çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam ederse de ebedî değildir, bir gün sona erecektir. 4. Mûminler çıkar, kâfirlerin azabı sonsuza kadar sürer. *el-Akîdetü't-Taḥâviyye* üzerine yapılmış tatminkâr bir şerhin kendisine nisbet edildiği İbn Ebû'l-İz, bazı küçük farklılık-

lar arzetmeleri sebebiyle sayılarını seki-
yet çıkardığı bu telakkilerin sadece son
ikisinin Sünnî âlimlere ait olduğunu ve
ilmî değer taşıdığını kaydeder (*Şerhu'l-
'Akdeti't-Tahâviyye*, s. 421-422). Bu dört
temel telakkiden Hâricîler'e ve Mu'tezi-
le'ye ait olan birincisi, günahları sebebiyle
bir süre için cehenneme girecek mü-
minleri de kapsadığından, Ehl-i sünnet'in
tamamı ile bir kısım Şîî âlimleri tarafın-
dan reddedilmiş, bu anlayışa bağlı ola-
rak İslâm tarihi boyunca evlenme, bo-
şanma, cenaze namazının kılınması, mi-
ras taksimi gibi kişilerin dinî statüleriyle
ilgili uygulamalarda da dikkate alın-
mamıştır. Cehennemliklerin bir süre azap
gördükten sonra başışıklık kazanacağı
şeklinde özetlenen telakkinin sahibi, kay-
nakların çoğunda Muhyiddin İbnü'l-Ara-
bî olarak gösteriliyorsa da benzer bir yo-
rumun hicrî II. yüzyılın sonlarında vefat
etmiş bulunan Hişâm b. Hakem'de mev-
cut olduğu nakledilir (Pezdevî, s. 166-167).
Ayrıca Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile Bittihy-
ye'nin de buna yakın bir kanaat taşıdığı
belirtilir (Eş'arî, s. 474-475, 543). Aslında
el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'de azabın ebe-
diyetiyle ilgili açıklamalar incelendiğin-
de (bk. III, 96-99; IV, 173-175, 402-403; V,
84-85; VIII, 57-59; IX, 421-422) İbnü'l-Ara-
bî'nin bu konuda mütereddît olduğu gö-
rülür. İbnü'l-Arabî, nasların cehennem
ile sakinlerinin ebediyetini kesin bir ifa-
de ile belirttiğine kani olmakla birlikte
ilâhî rahmetin gazabını aşkın olması ve
bazı âyetlerin delâleti sebebiyle azabın
devamlı olmayacağı, bir anlamda araya
bazı dinlenme dönemlerinin gireceği şek-
linde bir yorum getirmek istemiştir. Ab-
dülvehhâb eş-Sa'rânî, bir taraftan İb-
nü'l-Arabî'nin bu tereddüdünden, diğer
taraftan Sünnî âlimlerin çoğunluğunun
kesin tavrından etkilenmiş olacaktır ki
İbnü'l-Arabî'nin görüşünün Ehl-i sün-
net'le paralel olduğunu ispat etmek ama-
cıyla kaleme aldığı eserinde, *Fuşûşü'l-
hikem* ve *el-Fütûhât*'ta bu görüşü be-
lirtten ibarelerin başkaları tarafından son-
radan eklendiğini, bu sebeple kendisinin
kaleme aldığı *el-Fütûhât* muhtasarına
bu tür fikirleri almadığını söylemektedir
(*el-Yevâkit ve'l-cevâhir*, II, 163, 165).

Cehennemin ebediyeti konusundaki
karşıt iki görüşten ilkinin temsilcilerin-
den Cehm b. Safvân'a göre hem cehen-
nem hem de cennetin fânî olması gere-
kir; zira mantıkî olarak hâdis olan bir
şey ebedî olamaz. Ancak bu görüş di-
ğer hiçbir İslâm ekolünce itibar görme-
miştir. Çünkü hem ilâhî kudreti hem de

ilâhî rahmeti sınırlamakta, ayrıca ebedi-
yet fikrini ortadan kaldırmaktadır. Ebü'l-
Hüzeyl'in, İbnü'l-Arabî'nin görüşüne ben-
zer şekilde cehennem için ileri sürdüğü
yorumu cennete de teşmil etmesi, ce-
hennem azabını hissetmenin ve cennet
nimetlerinden zevk almanın bir gün so-
na ereceği sonucuna götüren bir telak-
ki olup bu da âlimlerce ciddiye alınma-
mıştır. Öte yandan Abdülkâhîr el-Bağdâ-
dî ile birlikte (*Ulûlû'd-dîn*, s. 238) genel-
likle kelâm kitapları ve konu ile ilgili di-
ğer eserlerin çoğu, bütün Ehl-i sünnet
bilginlerinin ve ümmetin geçmiş hayır-
lılarının cehennem azabının ebediyeti-
ni benimsediklerini kaydederse de
bu isabetli değildir. Çünkü bilindiği ka-
daryla, içlerinde Hz. Ömer, Ali ve İbn
Abbas'ın da bulunduğu sekiz kadar sa-
hâbî ile tâbiîn ve onları takip eden nesil-
lerden önemli bazı âlimlerle İbn Teymiyye
ve onun yolunu benimseyenlerden oluş-
an bir grup âlim, cehennem azabının
bir gün sona ereceğini kabul etmişler-
dir. Bunların bir kısmına göre azapla bir-
likte cehennemin kendisi de yok olacak,
diğer bir telakkiye göre ise cehennem
boş kalacaktır. Hatta azabı sona eren kâ-
firlerin cennete girecekleri bile iddia
edilmişse de bu görüş taraftar bulma-
mıştır (konu ile ilgili olarak öne sürülen
görüşlerin delilleri ve bunların değerlendiril-
mesi için bk. AZAP).

Azabın ebediyetini savunanların da-
yanakları, Kur'an-ı Kerîm'de çok defa
tekrar edilen ve "ebediyet" veya "uzun
zaman" mânası taşıyan *huld* kavramı,
bunun üç âyetle ebeden kaydıyla tekit
edilmesi, azabın devamlılık arzedeceğini
ve orada ölümün bulunmadığını be-
lirtten diğer âyetler ve bu hususları teyit
eden hadislerdir. Onlar ayrıca hak ile bâ-
tıl veya iman ile küfür arasındaki farkı,
dinî hamiyetten gelen samimi bir duy-
gu ile korumak istemişlerdir. Bu görüşü
savunanlara göre kâfirler eninde so-
nunda azaptan kurtulacaksa haklı ile
haksız ve iyi ile kötü arasında fazla bir
fark kalmamış olur. Ayrıca azap ve ceza-
nın müeyyide gücü de önemli ölçüde za-
yıflar. Buna karşılık azabın bir gün sona
ereceğini savunanlar bazı âyetlere, özel-
likle En'âm (6/128) ve Hûd (11/106-108)
sûrelerinde yer alan istisnalara, ayrıca
Nebe' sûresinde (18/23) "sınırlı bir za-
man dilimi" mânasına gelen *ahkâb* kav-
ramına, adalet ilkesine ve ilâhî rahme-
tin gazabını kuşattığı inancına dayanır-
lar. Kur'an-ı Kerîm'de ebediyet anlami-
na gelebilecek âyetlerin çokluğuna rağ-

men fâniliğe delâlet eden istisna âyet-
lerine ebediyet taraftarları tatminkâr bir
yorum getiremedikleri gibi azabın süre-
sini sınırlandıran *ahkâb* kavramını da
tarafsız bir şekilde ebediyet lehine yo-
rumlayamamışlardır. Adalet ilkesine ge-
lince, kişiyi azaba sürükleyen küfür ve
inkâr insan ömrü ile sınırlı olduğu hal-
de uhrevî cezanın ebedî olması suç ve
ceza dengesi açısından tereddütlere yol
açmıştır. Meselenin çözümü için suç ve
ceza dengesinin kemiyette değil keyfi-
yette aranmasının gerektiği şeklinde or-
taya konan yorum da tatminkâr görün-
memektedir.

Beşerî adalet mekanizmaları elden gel-
diğince haklı ile haksız birbirinden ayır-
maya çalışsa da mutlak adaleti sağla-
yamamaktadır. Hâkimlerin hâkimi olan
Allah, âhiret hayatında mücrimlerin mut-
laka ayrı bir statüye tâbi tutulacağını bir-
çok âyetle açıklamıştır. Bu bakımdan iyi
ile kötünün farklı şartlarda, farklı sonuç-
larla karşılaşacağı şüphesizdir. Kur'an
ile birlikte bütün semavî kitaplarda yer
alan bu temel hükmü yok farz edecek
bir yorumun isabetli olmayacağı açıktır.
Ancak suçluya uygulanacak cezanın son-
suza kadar ateş ve cehennem olması ge-
rekli değildir. Tabiatı dolduran sayısız
canlılar içinde duygu ve düşünce gibi yük-
sek iki yeteneğe sahip kılınan insanın
bedenine yönelik olumsuz bir eylem na-
sıl ceza niteliği taşırsa onu arzuladığı,
gelişmesi ve yücelmesi için muhtaç ol-
duğu bazı şeylerden yoksun bırakmak
da ceza niteliği taşır. İslâm inancına gö-
re ilâhî ruhun üflenişi ile değer kazan-
mış olan insanın ebedî mutluluğu an-
cak Allah'ın rızasına kavuşmak, O'na mu-
hatap olmak, O'nun cemâlini müşâhede
etmekle gerçekleşir. Cehennemdeki in-
san bir gün gelip de azaptan kurtulacak
olsa bile kudsî âlemin dışında kalmak
gibi büyük bir cezadan kurtulamayacak,
eğer ölecek olursa cennette ebedileşen-
lerin aksine yok oluşun karanlıklarına
gömülecektir. Yücelerin yücesiyle ebe-
diyete kadar beraber olmaktan, O'nun
rahmet ve cemâl âleminde yer almak-
tan büyük bir saadet tasavvur edileme-
yeceği gibi bundan mahrum olmaktan
büyük ceza da düşünülemez.

Literatür. Âhiret hayatının safhaların-
dan birini oluşturan cehennem, kıyamet
ve âhiret hakkında telif edilen eserlerin
başlıca konularındandır. Hadis kitapla-
rından Tirmizî'nin *es-Sünen*'i ile İmam
Mâlik'in *el-Muvatta'*'nda cehenneme
ait müstakil birer bölüm ayrılmıştır (Tir-

mizî, "[Şifâtü] Cehennem", 37. kitap; *Muvaṭṭaʿ*, "Cehennem", 57. kitap). Bunlardan başka Buhârî'nin *el-Câmiʿ u's-şahîh*'indeki "Bed'ü'l-halk"ın 10. babı ile İbn Mâce'nin *es-Sünen*'indeki "Zühd"ün 38. babı cehenneme dair hadislerle ayrılmıştır. İmam Müslim ise cennet konusuna tahsis ettiği bölüm içinde cehennemle ilgili bazı hadislerle de yer vermiştir (hadis nr. 29-30, 37-38). Müslim ayrıca *el-Câmiʿ u's-şahîh*'inin 50. kitabını oluşturan "Şifâtü'l-münâfiki'n" içinde kıyamet, cennet ve cehenneme dair bazı hadisler zikretmiştir.

İslâm literatüründe cehennemle ilgili müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunların başlıcaları, İbn Receb'in *et-Taḥvîf mine'n-nâr ve't-taʿrîf bi-hâli dâri'l-bevâr* (Beyrut 1405/1985), Sıddîk Hasan Han'ın *Yaḳazatü'l-i'tibâr mimmâ verede fî zikri'n-nâr ve aşhâbi'n-nâr* (Kahire 1398/1971), İzmirli İsmail Hakkı'nın *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakında Tedkikat* (İstanbul 1341) adlı eserleridir. Cennet ve cehennemi birlikte konu edinen eserlere örnek olarak Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *Deḳâ'ıku'l-aḥbâr fî zikri'l-cenneti ve'n-nâr* (İzâhu'l-meknûn, I, 474; bu eser müellifi belirtilmeden muhtemelen nâşiri olan başka bir adla yayımlanmıştır, Beyrut 1404/1983), Taḳıyyüddin es-Sübkî'nin *el-İ'tibâr bi-beḳâ'ı'l-cenneti ve'n-nâr* (Kahire 1987), Gazzâlî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire*, İbn Kayyim'in *Hâdî'l-ervâḥ* ve Fazl Abdürrâzık Mahmûd'un *Mucibâtü'l-cenne ve'n-nâr* (Kahire 1986) adlı eserleri zikredilebilir. Ayrıca İbn Kesîr'in *en-Nihâye*, Kurtubî'nin *et-Tezkire*, Süyûtî'nin *el-Budûrûs-sâfire*'si gibi genel eserlerde de cehennem konusu genişçe işlenmiştir. Bunların dışında *İzâhu'l-meknûn*'da adı geçen kitaplar da şunlardır: Ahmed b. Ahmed el-Büceyrimî, *İcâbetü'l-kerîmi'l-gaffâr li-muḥâcceti'l-cenneti ve'n-nâr* (I, 25); Muhammed b. Abdülvâhid es-Sa'dî, *Şifâtü'l-cenneti ve'n-nâr* (II, 69); Ali b. Muhammed Berzec el-Küfî, *Kitâbü'l-Cenneti ve'n-nâr* (II, 286); Ali b. Hasan el-Küfî, *Kitâbü'l-Cenneti ve'n-nâr* (II, 286).

BİBLİYOGRAFYA:

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "scn", "nâr" md.leri; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 82, 87, 183-188, 202-212, 225-234, 237, 244-253, 259, 264-267, 541-547; Lisânü'l-ʿArab, "cehennem", "nâr" md.leri; Wensinck, *Muʿcem*, "nâr", "saʿir" md.leri; a.e.: Fehâris, "cehennem" md.; *Miftâhu künûzi's-sünne*, "cehennem", "nâr" md.leri; M. F. Abdülbâkî, *Muʿcem*, "cehennem", "caḥîm", "hâviye", "ḥuṭame", "leżâ", "saʿir", "saḳar", "nâr", "ʿadûv" md.leri; Mustafavî, *et-Taḥ-*

ķik, "chm" md.; *Müsned*, II, 179, 291, 392, 442; III, 128, 199, 285; Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 10, "Rikâk", 16, "Tevhîd", 35; Müslim, "Cennet", 3-5, 29, 30, "İmân", 132; Tirmizî, "Cehennem", 1, 8, 9, "Kıyâmet", 47; Nesâî, "Cenâ'iz", 9, "İş-retü'n-nisâ", 1; Hâdî-llelhak, *Kitâbü'r-Red ve'l-ihticâc ʿale'l-Hasan b. Muḥammed b. Ḥaneṫiyye fî'l-cebr ve işbâti'l-haḳ* (Resâ'ilü'l-ʿadl içinde, nşr. Muhammed Umâre), Kahire 1971, II, 140; Hayyât, *el-İntişâr*, s. 18, 170; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân* (Bulak), I, 299-300; XIV, 24-25; XV, 44; XVI, 75-76; XIX, 97-98; XXX, 120, 156-157; Eşʿarî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 474-475, 542-543; Mâtürîdî, *Teʿvîlât*, I, 76-77; a.e., Üs-kûdar Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 347^{ab}; Makdisî, *el-Bedʿ ve't-târîḫ*, I, 184-203; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 460-461, 472, 473-474, 478-480, 485-486; Bağdâdî, *Uşûlû'd-dîn*, s. 238; İbn Hazm, *el-Faṣl*, IV, 81-84; a.mlf., *el-Uşûl ve'l-furûʿ*, Beyrut 1404/1984, s. 39-45; Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî, *Uşûlû'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 165-167; Gazzâlî, *el-Mad-nûn bih ʿalâ gayri ehlih* (Mecmûʿatü resâ'il içinde), Beyrut 1406/1986, s. 156-158; a.mlf., *ed-Dürretü'l-fâhire* (nşr. M. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1407/1987, s. 61-62; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr*, IV, 160-161; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 126; IX, 3-4; XI, 87; XVIII, 63-67; XIX, 190; XXI, 175, 242-244; XXIII, 62-67, 192-193; XXV, 257; XXVI, 257; XXIX, 168; XXX, 127; XXXI, 13-14; a.mlf., *Levâmiʿu'l-beyyinât* (Sa'd), s. 330-333; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât*, II, 289-290; III, 96-99; IV, 173-175, 388-389, 393-398, 402-404; V, 84-86, 167-168; VIII, 57-59; IX, 421-422; İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâga* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), Kahire 1385-87/1965-67, I, 108-109; Kurtubî, *et-Tezkire*, Kahire 1407/1987, s. 386-389, 430, 439, 441, 444-445, 446-450, 462-464, 468-472, 473-476, 510-513; Ali b. Ebû'l-İz, *Şerhu'l-ʿAḳide'ti'l-Tahâviyye*, Beyrut 1398, s. 409, 414-419, 421-426; İbn Teymiyye, *Mecmûʿu fetâvâ*, IV, 44; VI, 464, 492; cenneti ve'n-nâr, Dimaşk 1347, s. 71-72; Teftâzânî, *Şerhu'l-Maḳâşid*, II, 167-169; Cürċânî, *Şerhu'l-Mevâḳif*, İstanbul 1321, III, 235-236; İbnü'l-Vezîr, *İşârû'l-haḳ ʿale'l-halk*, Beyrut 1403/1983, s. 185, 215, 217, 219, 221, 227, 367; Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammedîyye*, İstanbul 1299, s. 323, 1298-1299; Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr*, Beyrut 1403/1983, IV, 475-478; Şarâni, *el-Yevâķit ve'l-cevâhîr*, Kahire 1317 — Beyrut, ts. (Dârü'l-Maʿri-fe), II, 155-157, 162-165, 167; Ebûssuûd, *İrşâd-ül-ʿaḳlîs-seltn*, Kahire, ts. (Dârü'l-Mushaf), V, 79; Meclisî, *Biḥârü'l-enuvâr*, Beyrut 1403/1983, VIII, 246, 275-276, 283-285, 292, 296, 301-316, 324; İbrâhîm Hakkı Erzurumî, *Mâri-fetnâme*, İstanbul 1310, s. 16-17; Şevkānî, *Fet-hu'l-ḳadr*, Kahire 1349-51, II, 153-154, 500-501; I, 126; *İzâhu'l-meknûn*, I, 25, 474; II, 69, 286; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, V, 164; VI, 78-79; VIII, 99; XII, 161-162, 215-216; Elmalılı, *Hak Dinî*, IV, 3065-3067; VII, 5811; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VI, 678-680; T. O'shaughnessy, "The seven names for Hell in the Qur'an", BSOAS, XXIV (1961), s. 444-469; B. Carra De Veaux, "Djahannam", *EI* (İng.), II, 998-999; D. B. Macdonald, "Kıyamet", *İA*, VI, 778.

BEKİR TOPALOĞLU

CEHENNEMLİK

Osmanlı hamam mimarisinde içinde sıcak hava dolaşarak zeminin ısınmasını sağlayan sistemin ana elemanına verilen ad (bk. HAMAM).

CEHİR

(bk. BENİ CEHİR).

CEHL

(bk. CEHÂLET).

CEHM b. SAFVÂN

(جهم بن صفوان)

Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (ö. 128/745-46)

İlk kelâmcılardan, Cehmîyye fırkasının kurucusu.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ezd kabilesinden Benî Râsib'in âzatlı kölesidir. Horasan'da yaşayan Cehm'in Küfe asıllı olduğu söylenmekle birlikte çeşitli kaynaklardan ve nisbesinden anlaşılacağı üzere Semerkantlı olup orada yetişmiştir. Bir müddet Tirmizî'de ikamet etti, oradan Küfe'ye giderek Ca'd b. Dirhem'le görüştü. Bir süre Belh'te bulunduktan sonra Tirmizî'ye yerleşti ve öldürülünceye kadar burada kaldı. 734-746 yılları arasında Emevîler'e karşı isyan ederek Horasan'ın doğu bölgesini idaresi altına alan Hâris b. Süreyc'in kâtibi ve yardımcısı olarak tanındı. Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile, halkı Kur'an ve Sünnet'ten ayrılmamaya çağıran Hâris b. Süreyc arasındaki siyasî olaylarda fikren ve fiilen önemli roller oynadı; hitabetiyle halka ve askerlere tesir etti; anlaşmazlığın çözümünde hakemlik yaptı. Bazı kaynakların verdiği bilgiye göre Cehm b. Safvân, Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında daha sonra çıkan çatışmada Sâlim (Selm) b. Ahvâz el-Mâzenî tarafından öldürüldü.

Cehm b. Safvân edip, son derece zeki bir mütefekkindi; ayrıca cedelci bir karaktere sahipti. Kaynaklar Cehm'in Merv, Tirmizî, Belh ve Küfe gibi çeşitli yerlerde bulunduğunu zikreder. Bu merkezlerde karşılaştığı önemli kişilerin ve farklı kültür çevrelerine mensup kimselerin onun fikrî hayatının teşekkülünde büyük te-